

І. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА. ПЕНОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 343.6

Гринчак С. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права № 1,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

м. Харків

НЕЗАКОННА ТРАНСПЛАНТАЦІЯ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЬЯТ

Стаття присвячена дослідженню різних наукових підходів до визначення понять трансплантації органів або тканин людини, медичного експерименту та донорства. На цій підставі виокремлено спільні та відмінні риси вказаних суміжних понять, які використовуються в медичній сфері. Автором запропоноване власне формулювання поняття трансплантації органів або тканин людини, яке об'єднує медичний та юридичний аспекти цього явища.

Ключові слова: донорство, медичний експеримент, незаконна трансплантація, реципієнт.

Постановка проблеми. Кримінальна протиправність у законі може бути виражена трьома способами: 1) шляхом окреслення діяння безпосередньо в диспозиції статті Особливої частини КК через характеристику способів, у тому числі утримання від вчинення необхідної дії; 2) за допомогою бланкетної диспозиції; 3) шляхом указівки на діяння або на наслідки [23, с. 184–187; 12, с. 117–130].

Стаття 143 КК містить диспозиції, які за способом визначення кримінальної протиправності відносяться до бланкетних, тобто таких, які безпосередньо не визначають ознаки злочинного діяння, а відсилають до нормативних актів інших галузей права. Чинний КК, окрім ст. 143, містить і багато інших норм з бланкетними диспозиціями. Наприклад: «...порушення порядку, встановленого Конституцією України...» (ч. 1 ст. 110); «порушення порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки...» (ч. 1 ст. 236); «порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху...» (ст. 288) тощо. При цьому законодавець використовує різну законодавчу техніку під час характеристики таких складів. Відсутність єдності у формулюванні бланкетних диспозицій негативно впливає на уніфі-

кацію закону про кримінальну відповідальність, а також ускладнює правозастосування вказаних норм. У зв'язку з цим актуальним є вдосконалення термінологічного апарату зазначених бланкетних норм [18, с. 263].

Мета статті – здійснити детальний аналіз поняття «трансплантації органів або тканин людини», яке безпосередньо використовується в ст. 143 КК та понять «медичний експеримент» і «донорство», які є суміжними щодо трансплантації.

Виклад основного матеріалу. Трансплантація органів і тканин (латин. *transplantare* – пересаджувати; синонім – пересадка органів і тканин) – це заміна пошкоджених або відсутніх тканин чи органів власними тканинами або органами чи тканинами, або органами, взятими з іншого організму. Різновидами трансплантації є: 1) ауотрансплантація (аутопластика [13, с. 566], «аутологічна трансплантація») – пересадка власних органів і тканин організму; 2) ізотрансплантація – пересадка органів або тканин, взятих від організмів, генетично повністю ідентичних (монозиготопні близнюки, сингенна трансплантація) або переважно ідентичних (кровні родичі); 3) гомотрансплантація (гомопластика [14, с. 761], алотрансплантація) – пересадка органів або тканин від організму того ж виду; 4) ксенотрансплантація (гетеропластика [11, с. 275], гетеротрансплантація) – пересадка органів або тканин від організму іншого виду [1, с. 212]. Різновид трансплантації залежить від виду трансплантата – ділянки тканини або органа, який використовується для трансплантації [1, с. 210]. Такими видами трансплантата є ауотрансплантат, ізотрансплантат, гомотрансплантат, ксенотрансплантат. Наведені поняття пересадки органів і тканин людини характеризують медичну сторону такого оперативного втручання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі чимало науковців (Горелік І. І., Красіков А. М., Маргацька, Н. О., Мислива О. О., Дргонець Я., Холлендер П., Малейна М. М., Кобяков Д. П., Чеботарьова Г. В. та ін.) намагалися визначити поняття «трансплантації».

Зокрема, Горелік І. І. визначає трансплантацію як пересадку органа або тканини на іншу частину тіла того ж організму або на інший організм [3, с. 5]. Дргонець Я. та Холлендер П. під трансплантацією розуміють медичну операцію, під час вчинення якої

хвора частина людського організму замінюється здоровою частиною, вилученою з того ж або іншого організму [5, с. 91]. Чеботарьова Г. В. пропонує визначати трансплантацію як спосіб реалізації конституційного права громадян України на охорону життя та здоров'я, що являє собою особливий вид медичної діяльності, врегульованої законодавством, що здійснюється під контролем держави і має правові наслідки для її учасників [26, с. 17].

Існування бланкетних диспозицій у ст. 143 КК потребує під час формулювання понять враховувати положення чинних медичних норм та правил [25, с. 217], зокрема, ст. 1 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» [22], де поняття трансплантації сформульовано як спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці реципієнту органа або іншого анатомічного матеріалу, взятих у людини чи у тварини.

Головним недоліком визначень, запропонованих Гореліком І. І., Дргонцем Я., Холлендером П., є відсутність у них юридичних ознак поняття трансплантації, тобто вони є суто медичними й окреслюють лише медичну сторону цього явища, не враховуючи юридичні ознаки аналізованого поняття.

На жаль, цього недоліку не уникнув і законодавець. У наведеному Законі акцент зроблено також саме на медичному аспекті трансплантації.

Спробу виокремити юридичні ознаки поняття трансплантації зробили Маргацька Н. О. та Чеботарьова Г. В. Слід зазначити, що їх визначення трансплантації багато в чому схожі, зокрема вони зазначають, що трансплантація – це особливий вид медичної діяльності (послуги), який здійснюється під суворим контролем держави та має правові наслідки для її учасників [17, с. 21]. Але й ці визначення не позбавлені недоліків. Так, поняття трансплантації, запропоноване Чеботарьовою Г. В., по-перше, не розкриває суті цього явища, вказівки на особливий вид медичної діяльності недостатньо, адже під особливим видом медичної діяльності можна розуміти не лише трансплантацію, але й будь-яку іншу операцію, методику лікування, діагностику тощо.

Трансплантацію слід розглядати як метод лікування, який являє собою медичну операцію з вилучення анатомічних матеріалів у донора та пересадку їх реципієнту. Таке хірургічне або

інше оперативне втручання проводиться у встановленому порядку. Зазвичай донором може бути особа, в якій за життя або після її смерті взято анатомічні матеріали для подальшого безпосереднього використання для лікування, виготовлення лікарських препаратів, біоімплантатів, проведення наукових дослідів, навчальних процесів тощо, але це, зрозуміло, більш загальне поняття. У ст. 143 КК під донором слід розуміти лише особу, в якій за життя або після її смерті вилучено анатомічні матеріали для трансплантації, а під реципієнтом відповідно – особу, для лікування якої застосовується трансплантація.

Визнаючи в цілому той факт, що трансплантація є методом лікування [24, с. 17], необхідно зазначити, що в трансплантології як науці є певні напрямки, які знаходяться в стадії наукових досліджень (наприклад, нові методи консервації органів, удосконалення методів тканинного типування, дослідження впливу нових імунодепресантів на організм людини, якій зроблена трансплантація тощо), тобто такі, які можуть бути віднесені з правової точки зору до медичного експерименту через недостатній рівень науково-практичного розвитку цього напрямку.

Медичний експеримент теж може бути способом лікування хворого, але з невідомим заздалегідь результатом, оцінка якого має ймовірний характер і ризик якого буде правомірним за умови належного наукового обґрунтування та допустимості за законом [15, с. 37]. Стадіями такого експерименту є: а) лабораторний експеримент, який проводиться на тваринах; б) біомедичне дослідження (експеримент), яке є першим після дослідів на тваринах і проводиться на людині, в процесі якого складається наукове обґрунтування нової пропозиції і збираються відомості, важливі не тільки для клінічного застосування, але й з точки зору загальної імунології, генетики механізму розвитку організму. Біомедичний експеримент проводиться на добровольцях, цілком здорових людях, бо його результати неможливо передбачити точно та не виключається погіршення здоров'я учасників експерименту; в) клінічний (терапевтичний) експеримент, який дозволяється використовувати в медичній установі на добровольцях-хворих. Якщо перші дві стадії медичного експерименту способами лікування не є, то третя стадія (клінічний експеримент) являє собою науково обґрунтований метод лікування [8, с. 115, 116; 7, с. 322].

У той же час він одночасно вважається експериментом, оскільки як метод лікування не повністю відпрацьований і не виключає ризику, а його проведення можливе тільки в окремих лікувальних установах. Після проведення лабораторного, біомедичного та клінічного експерименту новий метод лікування може бути дозволений до широкого використання в медичній практиці Міністерством охорони здоров'я України.

Крім того, в медицині, залежно від мети проведення медичних досліджень на організмі людини, експерименти поділяють на два види: медичний терапевтичний експеримент і медичний науковий експеримент. Метою медичного терапевтичного експерименту є рятування життя або покращення здоров'я пацієнта. У той же час вказана мета є факультативною для медичного наукового експерименту. Насамперед медичний науковий експеримент спрямований на підтвердження або спростування наукових гіпотез емпіричним шляхом, його метою є поступ у медицині та суміжних науках [8, с. 115, 116; 7, с. 322].

Так, трансплантація нирок сьогодні вже не є експериментом, а є лікувальним методом [16, с. 57, 58; 19, с. 208], тоді як пересадка серця, серцево-легеневого комплексу, печінки є на цей час в Україні, здебільшого, клінічним (терапевтичним) експериментом, бо кількість таких трансплантацій незначна, а як наслідок, відчувається недостатність досвіду в лікарів-трансплантологів.

Прогрес медицини без експериментів неможливий – ця теза доказування не потребує, але є експерименти, які в будь-якому разі неприпустимі. Особливо слід зупинитися на масових варварських експериментах під час війни, коли групи фашистських недолюдків з дипломами лікарів проводили вилучення в живих дітей рогівки ока, вушних раковин, кісткових кінцівок для експериментів під час трансплантації органів іншим в'язням. Ними розроблені цілі методики отримання «чистого селекційного матеріалу» шляхом миттєвого умиртвіння в'язня на потрібному етапі експерименту та багато іншого [4, с. 131]. Чимало випадків незаконних експериментів відомо й в мирний час. Зокрема, Громов О. П. наводить такий приклад: суд визнав доктора медичних наук уролога М. винним, вказавши у вирокі таке: «Підсудний розробляв наукову тему «Кавертономія нирок і додатків з відсовуванням». Для цього потрібно було мати достатню кількість

випадків із хірургічної практики з позитивним післяопераційним результатом. Цю тривалу працю М. «спростив» тим, що всупереч інтересам хворих умисно ставив їм потрібні для себе діагнози туберкульозу нирок і придатків, а після цього робив непотрібні для хворих операції. Заподіюючи хворим фізичний біль і душевні страждання, М. протягом двох років провів 12 таких операцій, під час останньої з яких необережно заподіяв хворому Д. тяжкі тілесні ушкодження, внаслідок чого хворий помер» [4, с. 130].

Детальний розгляд медичного експерименту та його видів викликаний тим, що зміст правовідносин, а відповідно і правове регулювання під час медичного експерименту в деяких випадках суттєво відрізняється від правового регулювання трансплантації. Наприклад, порядок і умови застосування медико-біологічних експериментів регулюються ст. 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я [20], Конвенцією про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини 1997 р., Гельсінською декларацією «Рекомендації для лікарів, які проводять біомедичні дослідження на людині», прийнятою 18-ю Всесвітньою медичною асамблеєю в червні 1964 р.

У свою чергу і кваліфікація незаконних експериментів має свої особливості. Так, незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів (експериментів) над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи здоров'я, тягне кримінальну відповідальність за ст. 142 КК України, а не за ч. 1 ст. 143 КК України. Протилежну позицію займає Єгорова В. О., пропонуючи у випадку пересадки реципієнту органа або іншого анатомічного матеріалу людини з науковою метою кваліфікувати діяння за сукупністю злочинів: як порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини та незаконне проведення дослідів над людиною. Проте в цьому випадку не враховано, що трансплантація – це метод лікування і його відсутність, на нашу думку, виключає кримінальну відповідальність за ст. 143 КК [6, с. 85].

Трансплантація – це двоєдина операція, за якої життя чи здоров'я хворого (реципієнта) рятується за рахунок заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини (донора «ex vivo») або шляхом пересадки анатомічних матеріалів від мертвої людини (донора «ex

mortuo»). Складовими цієї операції є вилучення транспланта та в донора та його пересаджування реципієнту.

У зв'язку з цим існує нагальна потреба визначити співвідношення понять трансплантації та донорства. Термін донорство (англ. donor – жертвувач, від латин. donare – дарувати, жертвувати) розуміють як добровільний акт волевиявлення людини, що полягає в даванні крові або її компонентів, живої тканини чи певних органів для подальшого безпосереднього використання їх для лікування, виготовлення відповідних лікарських препаратів або використання в наукових дослідженнях [27, с. 286]. Як і поняття трансплантації, донорство теж розглядають з точки зору медицини та права.

У юридичній науці одним із перших зробив спробу сформулювати правові поняття донорства та трансплантації Красиков А. М. Він визначив їх як «двоєдину операцію, за якої життя або здоров'я хворого (реципієнта) рятується за рахунок заподіяння певної шкоди не хворій людині (донору) ... і вирішити питання про соціальне значення операції під час алотрансплантації можливо в тому випадку, коли цю двоєдину операцію розглядати як цілісне явище» [10, с. 142–146]. Основним недоліком цього визначення є відсутність у ньому юридичних ознак, які притаманні як донорству, так і трансплантації [17, с. 18; 26, с. 15].

Більш вдалий підхід для визначення правового поняття донорства обрала Маргацька Н. А. По-перше, авторка виокремила основні та додаткові юридичні ознаки донорства. До основних вона віднесла: 1) добровільність, засновану на вільному волевиявленні донора; 2) право донора на безперешкодне звільнення від роботи в день обстеження та здачі крові; 3) специфічну платність донорства. Як додаткові ознаки названо різноманітні пільги для донорів. Донорство визначено як соціально корисну діяльність громадянина (донора), засновану на вільному волевиявленні, яка складається з надання крові, органів і тканин медичному закладу для лікування реципієнта, здійснюється під суворим контролем держави, з наданням донору матеріальних й інших пільг і тягне правові наслідки для її учасників [17, с. 20, 21].

Заслуговує на увагу визначення поняття донорства, запропоноване Мисливою О. О., як свідомого добровільного акта волевиявлення особи, здійсненого нею за життя чи на випадок смерті,

який полягає в наданні анатомічних сегментів організму (органів або іншого анатомічного матеріалу, зокрема, фетальних матеріалів, крові та її компонентів, репродуктивних клітин) з метою безпосереднього їх використання для пересадки чи навчальних або наукових досліджень, а також виготовлення лікарських препаратів (у тому числі і біоімплантатів) [18, с. 266].

Необхідно зазначити, що саме з розвитком трансплантації органів і тканин людини поняття донорства стало більш широким і, крім переливання крові, охоплює також і вилучення органів і тканин [2, с. 468]. Хоча чинне законодавство і сьогодні містить лише поняття донорства крові, що насправді є тільки частиною донорства. Так, відповідно до Закону України «Про донорство крові та її компонентів» донорством крові та її компонентів є добровільний акт волевиявлення людини, що полягає у даванні крові або її компонентів для подальшого безпосереднього використання їх для лікування, виготовлення відповідних лікарських препаратів або використання в наукових дослідженнях [21]. Таким чином, з медичної точки зору, трансфузія (переливання крові) теж є своєрідною трансплантацією, але тільки тканини [9, с. 13].

На думку Маргацької Н. А. [17, с. 17], донорство та трансплантацію слід розглядати взаємопов'язано як дві стадії єдиного лікувального процесу, бо трансплантація без донорства, тобто без переливання крові або без попереднього вилучення органів чи тканин, неможлива. У той же час пересадка органів або тканин, на відміну від взяття крові, пов'язана з хірургічним втручанням. У цілому такий підхід є правильним, але слід пам'ятати, що донорство анатомічних матеріалів можливе не тільки для трансплантації, але й з іншою метою, зокрема, для виготовлення лікарських препаратів, біоімплантатів, проведення діагностичних досліджень, наукових дослідів, навчальних процесів тощо. Наведені випадки донорства, звичайно, не будуть першою стадією трансплантації. Це застереження необхідно завжди враховувати, тому що воно має важливе і перш за все практичне значення. Так, будь-яке незаконне вилучення органів або тканин людини, скоєне без подальшої мети трансплантації, не утворює жодного зі складів злочинів, передбачених ст. 143 КК.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави вважати, що поняття трансплантації має об'єднувати як медичний, так і юридичний аспекти цього явища [18, с. 264], що дасть змогу виокремити коло суспільних відносин, які охоплюються трансплантацією, суб'єктів (учасників) цих відносин та їхні права і обов'язки, що виникають у сфері трансплантації. З цією метою можна запропонувати таке визначення трансплантації: «трансплантація – це спеціальний метод лікування, який являє собою медичну операцію з видалення органів або тканин у донора та пересадку їх реципієнту на умовах і в порядку, визначеному в законодавстві України».

Список використаних джерел

1. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / АМН СССР. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1985. – Т. 25. – 544 с.
2. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / АМН СССР. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1977. – Т. 7. – 548 с.
3. Горелик И. И. Правовые аспекты пересадки органов и тканей. – Минск: Вышэйшая школа, 1971. – 91 с.
4. Громов А. П. Права, обязанности и ответственность медицинских работников. – М.: Медицина, 1976. – 227 с.
5. Дрговец Я., Холлендер П. Современная медицина и право: пер. со словац. – М.: Юрид. лит., 1991. – 336 с.
6. Єгорова В. О. Проблеми відмежування незаконного проведення дослідів над людиною від суміжних злочинів // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні: Матеріали наук. конф. (Харків, 15 травня 2008 р.). – Х.: Право, 2008. – С. 83–86.
7. Кашинцева О. Правовий захист біологічної цілісності людини в медицині // Сучасне українське медичне право: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. – К.: Атіка, 2010. – 496 с.
8. Кашинцева О. Правовий статус людини в біомедичному експерименті: людина чи animal of necessity // Право України. – 2010. – № 2. – С. 114–119.
9. Кобяков Д. П. Правовые проблемы трансплантологии: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Ин-т государства и права РАН. – М., 2000. – 161 с.
10. Красиков А. Н. Уголовно-правовое значение согласия «потерпевшего» при аллотрансплантации // Тр. Высш. шк. МВД СССР, 1971. – Вып. 32. – С. 142–146.
11. Краткая медицинская энциклопедия / отв. ред. А. Н. Шабанов. – Т. 1: А-Корхорозит. – М.: Сов. энцикл., 1972. – 584 с.

12. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
13. Малая медицинская энциклопедия / отв. ред. В. Х. Василенко. – М.: Сов. энцикл., 1968. – Т. 10: Спру-Фторотан. – 1200 столб. с илл., 9 л. илл.
14. Малая медицинская энциклопедия / Отв. ред. В. Х. Василенко. – М.: Сов. энцикл., 1967. – Т. 7: Отравления-Полиурия. – 1200 столб. с илл., 9 л. илл.
15. Малеин Н. С. Право на медицинский эксперимент // Сов. государство и право. – 1975. – № 11. – С. 35–41.
16. Малеина М. Н. Человек и медицина в современном праве: учеб. и практич. пособие. – М.: БЕК, 1995. – 272 с.
17. Маргацкая Н. А. Гражданско-правовые проблемы донорства и транс-плантации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, юрид. фак. – М., 1984. – 180 с.
18. Мислива О. О. Злочини у сфері трансплантації: проблеми термінології // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту. внутр. справ Укр.: зб. наук. пр. – 2008. – № 2. – С. 263–273.
19. Муртазаєва Г. Н., Некрасов В. А. Трансплантація органів і тканин людини: принципи правового регулювання // Матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 17–18 квітня 2008 р.). – Л., 2006. – С. 208, 209.
20. Основи законодавства України про охорону здоров'я // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.
21. Про донорство крові та її компонентів: Закон України від 23 червня 1995 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 23. – Ст. 183.
22. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16 липня 1999 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.
23. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 216 с.
24. Тихонова С. С. Прижизненное и посмертное донорство в Российской Федерации: Вопросы уголовно-правового регулирования [Текст] / С. С. Тихонова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 321 с.
25. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правова охорона правопорядку в сфері медичної діяльності: монографія. – К.: КНТ, 2011. – 616 с.
26. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Чеботарьова Галина Валентинівна / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 219 с.

27. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н-П. – 720 с.

Гринчак С. В.

НЕЗАКОННАЯ ТРАНСПЛАНТАЦИЯ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЙ

Статья посвящена исследованию различных научных подходов к определению понятий трансплантации органов или тканей человека, медицинского эксперимента и донорства. На этом основании выделены общие и отличительные черты указанных смежных понятий, используемых в медицинской сфере. Автором предложена собственная формулировка понятия трансплантации органов или тканей человека, в котором объединены медицинский и юридический аспекты этого явления.

Ключевые слова: донорство, медицинский эксперимент, незаконная трансплантация, реципиент.

Grynychak S. V.

ILLEGAL TRANSPLANTATION: DEFINITION OF CONCEPTS

The article is devoted to the study of various scientific approaches to the definition of the concept of transplantation of human organs or tissues, medical experiment and donation. On this basis, the general and distinctive features of these related concepts used in the medical field are highlighted. The author proposes his own formulation of the concept of transplantation of human organs or tissues, in which the medical and legal aspects of this phenomenon are combined.

Key words: donation, medical experiment, illegal transplantation, recipient.

УДК 343.2/.7

Демидова Л. М.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінального права № 1,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого;
головний науковий співробітник, керівник наукових робіт сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка

В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, м. Харків

ЗНАЧЕННЯ ТРАДИЦІЙ ТА НОВАЦІЙ ДЛЯ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Стаття присвячена питанню значення традицій та новацій для сучасного розвитку кримінального права. Пропонується авторське бачення методологічних аспектів удосконалення кримінально-правового регулювання в умовах євроінтеграційного курсу нашої держави та необхідності збереження найкращих